

آرشیو و اجتماع آرشیو را با نوشتن آغاز کنیم

• رحمان معرفت

عضو هیئت علمی گروه علم اطلاعات و دانش‌شناسی دانشگاه سمنان / rmarefat@semnan.ac.ir

۱. مقدمه

در ابتدای ترم‌های تحصیلی هرگاه درس مقدمات آرشیو را در دانشگاه تدریس می‌کنم، از دانشجویان می‌خواهم تا به چند سؤال اساسی در ابتدا و پیش از هر مبحثی به صورت مکتوب پاسخ دهند. پرسش‌هایی مانند آرشیو چیست؟ چرا آرشیو می‌خوانیم؟ چند مؤسسه آرشیوی را نام ببرید؛ اهمیت آرشیو در زندگی فردی، اجتماعی و ملی افراد چیست؟ و غیره.

پاسخ‌های ارائه‌شده در ابتدای ترم تحصیلی، جز یک یا دو تعریف ناکامل، چندان خوشایند و مرتبط نیستند و گویا دلیل خواندن آرشیو و نام مؤسسات آرشیوی کمتر در ذهن، یاد و خاطره دانشجویان نقش بسته‌است. آن‌ها نمی‌دانند که چرا درسی به نام آرشیو دارند و فهرست حداقل یک یا چند مؤسسه آرشیوی مهم ملی و بین‌المللی را نمی‌دانند. این پرسش‌ها را در جامعه و از افراد عادی نیز گاه‌گاه پرسیده‌ام. نتیجه تقریباً مشابه پاسخ‌های دانشجویان در دانشگاه است. متأسفانه بسیاری مواقع پاسخ‌های افراد بسیار پایین‌تر از حد انتظارم است.

ما در جامعه خود آرشیو و سازمان‌های آرشیوی را به‌خوبی نمی‌شناسیم؛ با آن‌ها آشنا نیستیم و به‌نظر می‌رسد تمایلی به شناخت آن‌ها نیز نداریم. در این نوشتار به دنبال دلایل ناشناخته بودن آرشیو برای جامعه نیستیم، زیرا پرداختن به دلایل عدم آشنایی مردم جامعه با آرشیو نیاز به پژوهش‌های کمی و کیفی مفصلی دارد که به جنبه‌های مختلف این مسئله به تفصیل پردازد. هدف این نوشته تبیین این نکته است که آرشیو با نوشتن آغاز می‌شود.

پیش از پرداختن به موضوع اصلی متن حاضر، پاسخی اجمالی به سه پرسش

مطرح شده در ابتدای بحث، می‌تواند ذهن خواننده را با آنچه قرار است در این نوشتار مطرح شود، آماده کند.

۲. آرشیو چیست و چرا آرشیو؟

برای آرشیو، تعاریف متنوعی داریم؛ گرچه غلامرضا فدایی عراقی استاد دانشگاه تهران - که در کارنامه‌اش چندین اثر مرتبط با حوزه آرشیو را می‌توان مشاهده کرد معتقد است که واژه آرشیو در فرهنگ اداری ما کاربرد جدیدی دارد و در فرهنگ آنندراج کلمه آرشیو یافت نمی‌شود (ص ۲۵)؛ اما فعالیت آرشیو از گذشته‌های دور توسط نیاکان ما انجام گرفته‌است.

تعریف آرشیو در یک نگاه کلی و به صورت ساده این است: محلی برای گردآوری، سازماندهی و اشاعه اسناد و مدارک. آرشیو را می‌توان به اعتباری محل و به اعتباری نیز فعالیتی مرتبط با اسناد در نظر گرفت؛ یعنی اگر اسناد و مدارک را در جایی گردآوری، سازماندهی و نظم‌ی بین آن‌ها ایجاد کنیم یا براساس نظم‌ی که آن‌ها دارند، مرتب کنیم، می‌توانیم آرشیو را نوعی محل بایگانی و سازماندهی اسناد و مدارک با ارزش بدانیم. اگر آرشیو را فعالیتی برای گردآوری و سازماندهی و اطلاع‌رسانی و اشاعه اسناد و مدارک فرض کنیم، آن‌گاه می‌توانیم آن را یک فعالیت حرفه‌ای قلمداد کنیم.

آرشیو در منابع مختلف فرهنگ‌نامه‌ای تعریف شده‌است. فدایی عراقی در اثر خویش، نگاهی به تعریف آرشیو در لغت‌نامه فارسی دهخدا (ج ۴) انداخته و این تعریف را دست‌مایه معرفی آرشیو قرار داده‌است. نگاهی به این تعریف می‌تواند جنبه‌های مختلف این محل یا فعالیت را برای ما بیشتر باز نماید. فدایی عراقی به نقل از دهخدا در تعریف آرشیو می‌نویسد: «۱. آن‌جا که اسناد و اوراق با ارزش تاریخی، نامه‌ها، گزارش‌های تاریخی و نیز نسخه‌های خطی، عکس‌ها، پرونده‌ها، نوارهای موسیقی و صفحات موسیقی و نظایر آن‌ها با طبقه‌بندی و ترتیب منظم نگهداری می‌شود، مرکز اسناد، بایگانی؛ ۲. مجموعه اوراق و اسناد تاریخی مربوط به امر یا امور معینی که در محل آرشیوی و یا مرکز اسناد نگهداری می‌شود؛ ۳. مجموعه‌ای از اوراق و اسناد (یادداشت‌ها، عکس‌ها و...) مربوط به شخص تاریخی معین (به‌خصوص فردی از نویسندگان) که در محلی معین و به نام او نگهداری می‌شود» (ص ۲۵).

نگاهی به این تعریف و البته سایر تعاریف ارائه شده از آرشیو، ابهام موجود در ذهن‌ها در خصوص آرشیو را برطرف می‌کند. آرشیو امر پیچیده‌ای به نظر نمی‌رسد. آرشیو می‌تواند از امروز برای شما هم اتفاق بیفتد. اگر تعریف سوم را نگاه کنیم؛ یعنی «مجموعه‌ای از اوراق و اسناد (یادداشت‌ها، عکس‌ها...)» می‌توانیم

بپذیریم که منشأ آرشیو من و شما هستیم. اگر یادداشت‌های روزانه یک معلم، دانش‌آموز، راننده اتوبوس، کارگر فصلی، استاد دانشگاه، دانشجویان، صاحبان صنایع و حرفه‌ها و فعالان حوزه‌های مختلف را در بازه‌های زمانی بلندمدت گردآوری کنیم، درواقع تلاش کرده‌ایم یک مجموعه آرشیوی آماده کنیم. اگر عکس‌هایی که به مناسبت‌های مختلف از خانواده خود می‌گیریم یا از مناسبت‌های ملی، محلی و مذهبی تصاویری را در قاب دوربین‌های خود در طی سال‌های متمادی ضبط و آن‌ها را با تاریخ و نظم اولیه خویش در یک آلبوم نگهداری کنیم، اولین قدم را برای راه‌اندازی یک آرشیو کوچک اما بسیار باارزش برداشته‌ایم. به همین دلیل معتقدیم که آرشیو کار پیچیده‌ای نیست.

اگر من بتوانم یادداشت‌های روزانه خود را طی چند سال گردآوری کنم، درواقع یک آرشیو باارزش از آن‌ها تهیه کرده‌ام. برای خواننده این متن ممکن است این سؤال پیش آید که فایده یا اهمیت یادداشت‌ها در چیست؟ مگر یادداشت‌های من و شما چقدر می‌تواند اهمیت یابد که زمینه پرداختن به آن‌ها به‌عنوان یک آرشیو در این نوشتار قلمداد شوند؟ به نظر می‌رسد آن‌چه ما از خاطراتمان در یادداشت‌های خود ثبت می‌کنیم، ممکن است در نگاه اول بی‌ارزش تلقی شود، اما بی‌تردید این‌گونه نیست. بسیاری از اسناد و مدارک تاریخی به‌جای‌مانده از نیاکان ما، روزی برای آن‌ها ارزش چندانی نداشته، اما اکنون با نشستن گرد زمان بر آینه آن‌ها، از دیدگاه مورخان، محققان علوم اجتماعی، اقتصاددانان، متخصصان حوزه فرهنگ و سیاست دربردارنده حرف‌ها، رخدادها و اطلاعات بسیار مهم و باارزشی هستند.

تصور کنید که زمانی در این کشور، جهانگردی به‌نام ادوارد پولاک به‌دعوت امیرکبیر در دارالفنون دعوت به تدریس پزشکی و طب می‌شود. از قضا به سمت پزشک مخصوص ناصرالدین‌شاه می‌رسد و مدت ۱۰ سال در آن دوره در ایران زندگی می‌کند. در این مدت خاطراتش را نیز یادداشت می‌کند و امروز، کتابی از خاطرات وی منتشر شده است که ترجمه کیکاووس جهانداری است. کتاب سفرنامه ادوارد پولاک، اثری است که از یادداشت‌های این پزشک و سیاح آلمانی برجای مانده (Wikipedia, 2015) که خواندنش خالی از لطف نیست. ممکن است با خواندن آن اتفاقات و وقایع جالبی از دوران قاجار برای خواننده آشکار شود. تصور کنید اگر ادوارد پولاک این یادداشت‌ها را گردآوری و آرشیو نمی‌کرد، آیا اکنون در ابتدای سده بیست‌ویکم اثری که به زیبایی هرچه‌تمام‌تر، به توصیف این مرزوبوم در آن دوران پرداخته باشد، وجود می‌داشت؟ پاسخ مشخص است؛ بنابراین می‌توانیم به یادداشت‌های روزانه خود اعتبار دهیم. به خودمان اعتماد کنیم و بنویسیم. چه بسا ممکن است یادداشت‌های من و شما در ۱۰۰ یا ۲۰۰ یا چه کسی می‌داند در

فصلنامه نقدکتاب

اطلاع‌رسانی
وابستگی‌ها

سال چهارم، شماره ۱۳ و ۱۴
بهار و تابستان ۱۳۹۶

۲۰۳

آینده‌ای دور، مانند سفرنامه ادوارد پولاک، منبعی بسیار مهم و ارزشمند و نیز الهام‌بخش و زمینه‌ای پژوهشی برای خوانندگان و محققان عصرهای آتی باشد. شاید روزی اقتصاددانی با خواندن یادداشت‌های ما به‌عنوان یک کاسب یا مغازه‌دار، از اوضاع اقتصادی حاکم بر جامعه در روزگار گذشته باخبر شود. شاید یک سیاست‌مدار، یادداشت‌های روزانه ما را مبنای تحلیل‌های سیاسی و تصمیم‌های اجتماعی خود در قرن‌ها و اعصار آینده قرار دهد. شاید یک کارگردان سینمایی بتواند از توصیف‌هایی که ما در یادداشت‌های روزانه خود از پدیده‌ها و اتفاقات پیرامون خود نوشته‌ایم، اثری بیافریند تا آیندگان با نگاه به آن فیلم، بتوانند در گذشته سیر کنند و از دنیای قدیم و آنچه در آن گذشته با تمام راز و رمزها و ابهاماتش سفری مجازی به گذشته نماید و شاید هم یک مورخ بتواند حوادث تاریخی، اجتماعی، سیاسی، اقتصادی و فرهنگی مرتبط با دوره ما را از دل نوشته‌ها و یادداشت‌های ما بیرون آورد.

اکنون که این مطالب را می‌خوانید، ممکن است این نکته به ذهنتان خطور کند که چقدر یادداشت‌های ما می‌توانند مهم باشند. بله یادداشت‌های روزمره ما می‌توانند بسیار مهم و ارزشمند باشند و هستند و در بستر و گستره تاریخی، ارزش افزوده بیشتر و غیرقابل‌توصیفی می‌یابند.

ما خواسته یا ناخواسته هر روز یا گاه‌گاهی باید آرشیو را بخوانیم. مثلاً خواندن یادداشت‌های پولاک در کتاب سفرنامه پولاک، نوعی آرشیوخوانی است. رفتن به موزه‌ها و بازدید از این مکان نیز در واقع نوعی مرور آرشیو است. نگاهی به قبالة نامه‌های ازدواج، اوراق و اسناد حاوی فرمان‌های پادشاهان و سلاطین، نوارهای صوتی (صفحه‌های گرامامفون)، مکاتبات اداری، اجاره‌نامه‌های قدیمی و سایر اسناد و مدارک موجود در آرشیوها در حقیقت نوعی مطالعه تاریخ، سیاست، اقتصاد، فرهنگ و جامعه‌شناسی و در یک کلمه، نوعی آرشیوخوانی است. ما آرشیو می‌خوانیم تا از گذشتگان و اوضاع و احوال آن‌ها آگاه شویم.

۳. مؤسسات آرشیوی ملی و بین‌المللی کدام‌اند؟

اگر بخواهیم به پرسش دیگر مطرح‌شده در ابتدای این نوشتار (مراکز و مؤسسات آرشیوی کدام‌اند؟) پاسخ دهیم، باید اذعان کنیم که تعداد این مراکز ملی و بین‌المللی آن‌قدر زیاد است که سیر در آن‌ها و مراجعه حضوری یا مجازی (از طریق اینترنت) به آن‌ها گرچه زمان زیادی می‌طلبد، اما بسیار دل‌چسب است. در این نوشتار کوتاه به برخی از این مراکز اشاره می‌کنیم. مراکزی که اهداف آن‌ها تاحدودی نزدیک به هدف متن اصلی نوشته حاضر است. به‌عنوان مثال می‌توان از آرشیو ملی نلسون ماندلا یاد کرد. نلسون ماندلا را حتماً به یاد دارید. شخصیتی

که برای مبارزه با آپارتاید بخش‌هایی مهمی از عمر گران‌بهای خود را در زندان گذراند و مدتی پس از آزادی، رئیس‌جمهور آفریقای جنوبی شد و در سال ۱۳۹۲ ش یا ۲۰۱۳م، چشم از جهان فرو بست. این چهرهٔ جهانی، بی‌شک مکاتباتی داشته‌است. عکس‌هایی از او در زندان، با خانواده‌اش یا با دوستانش در مسیر مبارزه وجود دارد. نامه‌هایش برای خانواده و دوستان که حاوی حکایت روزهای سخت و طاقت‌فرسای زندان آپارتاید است و بسیاری از اسناد و مدارک که ممکن است مرتبط با این شخصیت جهانی و تأثیرگذار و بااهمیت به‌دست آورد. اکنون برای ما که معاصر با عصر نلسون ماندلا بوده‌ایم، این امکان فراهم است تا با مراجعه به آدرس آرشیو ملی اینترنتی نلسون ماندلا^۱ به حجم بسیار مناسبی از اطلاعات مرتبط با او دست یابیم. بی‌تردید این گنجینه برای آیندگان نیز از طریق آرشیو دسترس‌پذیر خواهد بود. قدم‌زدن در صفحه‌های مجازی این آرشیو، گاهی هم‌نفسی ما با نلسون ماندلا را برای ما به‌ارمغان می‌آورد و احساس می‌کنیم که اکنون با ماندلا از پنجرهٔ زندان آپارتاید به جهان می‌نگریم. احساسی دل‌چسب و جذابی که اسناد و مدارک موجود در آرشیو اختصاصی ماندلا برای ما به‌وجود می‌آورد.

اگر خاطرتان باشد از سفرنامهٔ ادوارد پولاک و دورهٔ قاجار گفتیم. اکنون می‌خواهیم از آرشیوی سخن بگوییم که در دانشگاه هاروارد و توسط کتابخانهٔ این دانشگاه طراحی شده‌است. جالب است که کتابداران کتابخانه‌های دانشگاهی هاروارد، آرشیوی طراحی کرده‌اند که کاملاً ایرانی و مرتبط با ایران است. اگر به آدرس اینترنتی^۲ این آرشیو نگاهی بیندازیم، به «دنیای زنان در عصر قاجار» دست خواهیم یافت. این آرشیو برای عموم مردم قابل دسترس است و افراد می‌توانند برخی از اسناد و مدارک مرتبط با دوره‌های تاریخی پیش از قاجار، قاجار و پس از قاجار را در آن ببابند. در این آرشیو تاریخی مهم می‌توان عکس‌ها، اشیاء زندگی روزمره، تاریخ شفاهی، اجاره‌نامه‌ها، اسناد حقوقی و مالی، دعا و عبادات، سخنرانی‌ها، سفرنامه‌ها، سوزن‌دوزی، شجره‌نامه، عریضه‌ها، نامه‌ها و مکتوبات اداری، شخصی، نوشته‌ها و وصیت‌نامه‌ها، وقف‌نامه‌ها، وکالت‌نامه‌ها، صلح‌نامه‌ها، نکاح‌نامه‌ها و سایر اسناد و مدارک ارزشمند مرتبط با دوره‌های تاریخی مذکور را از نزدیک و به‌صورت مجازی مشاهده کرد. کافی است امتحان کنید و از دیدن آن لذت ببرید. ما با دیدن آرشیو لذت‌بصری و اطلاعاتی می‌بریم و محققان حوزه‌های تاریخ، جامعه‌شناسی، باستان‌شناسی، قوم‌شناسی، سکه‌شناسی، مَهرشناسی، نسب‌شناسی، نشانه‌شناسی، کتبی‌شناسی، پاپیروس‌شناسی و رمزشناسی زوایای پیداپنهان این دوره‌های تاریخی را از طریق پژوهش‌های مرتبط با آن‌ها برای ما به‌تصویر می‌کشند.

پیش‌تر اشاره کردم که کارگردان فیلم تاریخی برای ساخت اثر تاریخی به‌شدت نیازمند اطلاعات تاریخی است. تصور کنید برای ساخت یک مجموعهٔ تاریخی دربارهٔ

دوره قاجار، نحوه پوشش زنان، شیوه نامه‌نگاری و مکاتبات افراد، آداب و رسوم و سایر اطلاعات موجود در اسناد این مجموعه ارزشمند چقدر می‌تواند مفید باشد. اهمیت آرشیو بسیار است. میراث کهن این مرزوبوم با آرشیو به آیندگان عرضه می‌شود. همان‌طور که ما با مراجعه به سایت آرشیوی «دنیای زنان قاجار» از اطلاعات ارزشمند فرهنگی، سیاسی، اجتماعی و اقتصادی حاکم بر آن دوران باخبر و بهره‌مند می‌شویم، میراث فرهنگی نسل حاضر نیز از طریق آرشیوهایی که امروز ما از خود برجای می‌نهیم، به نسل آینده منتقل می‌شود و این چرخه، پایدار و مستمر است. اگر نیم‌نگاهی به فضاهای فرهنگی پیرامون خود در شهرهای اطراف بیندازیم یا روستاهای سرشار از فرهنگ مهربانی و غنی را برانداز کنیم یا نگاهی به روزنامه‌ها و مقاله‌های دل‌سوزان حوزه فرهنگ، هنر و ادبیات این مرزوبوم بیندازیم، مرگ بی‌سروصدا و خاموش آداب و رسوم فرهنگی ملل مختلف را می‌توانیم رصد کنیم. به نظر می‌رسد بسیاری از جوامع محلی، تحت تأثیر آفت شهرنشینی و تمایل به شهری‌شدن قرار گرفته‌اند و برخی از آن‌ها در آستانه فراموشی هستند. چه بسیار مقاله‌ها و منابعی که درباره از بین رفتن لهجه‌های محلی داد سخن داده‌اند. چه بسیار شاهنامه‌خوانی‌های سنتی در میان خانواده‌های ایرانی که امروزه جایی در میان زندگی آپارتمان‌نشینی ندارند. خانواده‌ها اغلب به از بین رفتن آداب و رسوم محلی و فرهنگ غنی و سنتی خود اعتراف دارند و گرچه فرزندان آن‌ها به حفظ و نگهداری این میراث گران‌بهای در آستانه از بین رفتن تمایل دارند، اما به نظر می‌رسد این کار شگرفی است. آرشیو می‌تواند در این بعد، کمک‌های شایانی کند. تجربه‌هایی وجود دارد که نشان می‌دهد حفظ و حراست از این آداب و رسوم عملی است. اگر نگاهی به آرشیو مطالعات «بومیان استرالیایی و جزیره‌نشینان تنگه تورس»^۴ بیندازیم، متوجه می‌شویم که در برخی از کشورها همچون استرالیا به ساکنان قدیمی و اولیه توجه فراوانی شده‌است. آرشیو بومیان استرالیا^۵ به گردآوری، سازماندهی، اشاعه و نگهداری آثار و منابعی همچون عکس، پیشینه‌های صدا، فیلم‌هایی درباره بومیان و ساکنان تنگه تورس استرالیا می‌پردازد.

جالب است بدانیم که این آرشیو حاوی ۴۰ هزار ساعت صدا است که بسیاری از آن‌ها منحصر به فرد است که و هنوز منتشر نشده‌اند. صداهایی که از مراسم، موسیقی، تاریخ شفاهی، روایت‌های فرهنگی و سایر اتفاقات مرتبط با جزیره‌نشینان تنگه تورس گردآوری و ضبط شده‌است. بیش از ۶۵۰ هزار عکس از بومیان استرالیایی که در این آرشیو نگهداری می‌شود و قدمت برخی از آن‌ها به ۱۸۰۰ بازمی‌گردد، باعث شده تا این آرشیو به‌عنوان جامع‌ترین مجموعه در بردارنده رکوردهای عکاسی جهان از مردم بومی استرالیا باشد.^۵ بسیاری از منابع اطلاعاتی ذخیره‌شده در این آرشیو ماهیتاً می‌تواند مبنای

فصلنامه نقد کتاب

اطلاع‌رسانی
و ارتباطاتسال چهارم، شماره ۱۳ و ۱۴
بهار و تابستان ۱۳۹۶

۲۰۶

بسیاری از پژوهش‌های قوم‌نگارانه مرتبط با این گروه از مردم جهان شود. می‌توان مانند آرشیو بومیان استرالیایی، به گردآوری اسناد و اطلاعات مرتبط با فرهنگ‌های مختلف، گویش‌های متنوع و قومیت‌های کهن این مرزوبوم پرداخت. انواع آرشیوهای مختلف و متنوع را طرح‌ریزی و به مرحله اجرا گذاشت. نگارنده این سطور پیشنهاد می‌کند که آرشیو لهجه‌های ایران می‌تواند با کمک و همراهی متخصصان حوزه‌های مختلف، طراحی و راه‌اندازی شود. همان‌طور که اشاره شد در گوشه و کنار این مرز پرگهر نیز می‌توان، همچون آرشیو بومیان استرالیایی، اقدام به راه‌اندازی آرشیوهای محلی کرد. گستردگی حوزه آرشیو اجازه نمی‌دهد تا در این مجال اندک، بتوان عمیق‌تر به آن پرداخت. منابع آرشیوی بسیار گسترده‌اند و پرداختن به هر کدام از آن‌ها زمان زیادی را می‌طلبد. کافی است به فهرست‌های ایجادشده در اینترنت درخصوص این آرشیوها مراجعه کنیم. به‌عنوان مثال در ویکی‌پدیا می‌توان فهرستی از آرشیوهای ملی را مشاهده کرد.

می‌توانیم از امروز برای ایجاد آرشیو تصمیم بگیریم و آرشیو را با نوشتن آغاز کنیم. در قدم اول، تلاش کنیم تا خاطرات خود را بنویسیم. با کمک فناوری‌های نوین و استفاده از وبلاگ‌ها و سایر ابزار رایگان موجود و قابل دسترس در محیط شبکه اینترنت، این کار بسیار آسان‌تر نیز شده‌است. اگر با وبلاگ‌ها نیز آشنایی نداریم، نگران نباشیم. شما می‌توانید به‌سادگی در چند گام یک وبلاگ حرفه‌ای برای خود ایجاد کنید. اگر دسترسی به این ابزارهای مبتنی بر شبکه و اینترنت نیز برای شما آسان نیست، کافی است یادداشتهای خود را در یک دفترچه خاطرات یا یک دفتر معمولی بنویسید؛ زیرا «آرشیو با نوشتن آغاز می‌شود».

پی‌نوشت

1. <http://archive.nelsonmandela.org/home>
2. Qajarwomen.org
3. Australian aboriginal and torres strait islander studies
4. <http://aiatsis.gov.au/>
5. <http://aiatsis.gov.au/collections/about-collections>
6. http://en.wikipedia.org/wiki/List_of_national_archives

منابع

پولاک، ادواردیاکوب. (۱۳۶۸)، سفرنامه پولاک، ترجمه کیکاووس جهانداری، تهران، خوارزمی.
فدایی عراقی، غلامرضا. (۱۳۹۰)، مقدمه‌ای بر شناخت اسناد آرشیوی، تهران، سمت.
http://en.wikipedia.org/wiki/Jakob_Eduard_Polak

فصلنامه نقدکتاب

اطلاع‌رسانی
وابستگی‌ها

سال چهارم، شماره ۱۳ و ۱۴
بهار و تابستان ۱۳۹۶

۲۰۷